

КРУГЛЯКОВ
Віктор Євгенович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри української історії
та етнополітики
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка
(м. Київ)

**«УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ ПИТАННЯ»
В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ДОРОБКУ М.І. ПИРОГОВА**

З позицій конкретно-історичного аналізу узагальнено погляди видатного вченого М.І. Пирогова на проблеми та шляхи реформування університетської освіти в Російській імперії середини ХІХ ст. Основна увага зосереджена на тих питаннях, які багато у чому співзвучні викликам сьогодення – як у сфері академічної науки, так і на ниві освітніх реформ, вищої школи зокрема. Результати дослідження стверджують, що вчений-реформатор втілював у життя новаторські ідеї організації університетської освіти, які відповідали тогочасним потребам, концептуально залишаючись актуальними й сьогодні.

С позицій конкретно-історичного аналізу обобщены взгляды выдающегося ученого Н.И. Пирогова на проблемы и пути реформирования университетского образования в Российской империи середины ХІХ в. Основное внимание сосредоточено на тех вопросах, которые во многом созвучны вызовам сегодняшнего дня – как в сфере академической науки, так и на уровне образовательных реформ, высшей школы в частности. Результаты исследования подтверждают, что ученый-реформатор воплощал в жизнь новаторские идеи организации университетского образования, которые соответствовали потребностям того времени, концептуально оставаясь актуальными и сегодня.

The views of prominent scientist M. Pirogov on problems and ways of reforms of university education in the Russian Empire in the middle of the ХІХ century are generalized from positions of a concrete historical analysis. Main attention is focused on those aspects that are in many ways conformable today's challenges – both in academic science and in the field of educational reforms, including higher school. Results of the research asserted that the scientist-reformer represented the innovative ideas of organizing university education in the life that met the needs of the then and conceptually remain relevant today.

Справжній талант, втілений у творчий доробок, не має терміну давності. Сказане повною мірою відноситься й до наукової спадщини, залишеної видатним вченим-практиком Миколою Івановичем Пироговим (1810–1881). І не тільки у сфері медицини. Його теоретичні напрацювання з педагогіки мали великий вплив на розвиток вітчизняної університетської освіти, зокрема, на її реформування у відповідності з вимогами часу. Університетська реформа початку 60-х рр. XIX ст., у розробці концепції якої брав активну участь М.І. Пирогов, належала до визначальних складових «епохи великих реформ» в Російській імперії часів Олександра II. Сучасники Миколи Івановича, які безпосередньо працювали над розробкою нового університетського Статуту, віддали йому належне, зазначивши: «Чудовий розбір проекту (йдеться про проект Статуту 1863 р. – В.К.) зробив знаменитий педагог і учений М.І. Пирогов... спочатку у вигляді окремих зауважень, а потім у великій статті «Університетский вопрос», розглядаючи *усі найважливіші сторони університетського життя* (виокремлено нами – В.К.)» [1, с. 244]. Стосовно «окремих зауважень», то йдеться про ряд ґрунтовних аналітичних статей М. Пирогова, в яких обґрунтовується його бачення шляхів реформування наукової та навчальної галузей у їх органічному поєднанні. А відносно «найважливіших сторін університетського життя», то саме їх узагальнюючий аналіз і визначає мету нашого дослідження.

Доречно зауважити, що основоположні принципи названого Статуту, до розробки концепції якого активно долучився М.І. Пирогов, мали довготривалу дію і враховувалися при напрацюванні нового Статуту 1884 р., що зазначали безпосередні розробники його проекту. Матеріали університетської реформи 1863 р., наголошували вони, «мають не лише абстрактний теоретичний інтерес, а й життєво-практичний, як дорогоцінний матеріал, придатний для ретроспективного висвітлення епохи, як попередньої, так і сучасної складанню Статуту 1863 р. і наступного за нею часу» [1, с. 221].

Історики науки, вчені-педагоги радянського періоду проявляли належний інтерес до науково-педагогічних напрацювань М.І.Пирогова, про що свідчать

видання як Повного зібрання його творів, так і Вибраних педагогічних творів (у трьох виданнях). Саме останні акумулюють у собі праці, які мають безпосереднє відношення до «університетського питання», причому за багатьма параметрами безвідносно до суспільно-політичних трансформацій, які відбулися після їх появи.

Натомість українська соціогуманітаристика пострадянського періоду, на наш погляд, ще не оцінила належним чином потенціал науково-педагогічної спадщини М.І. Пирогова. Потенціал, який з великою практичною користю міг би прислужитися як при реформуванні вищої освіти, університетської зокрема, так і у визначенні шляхів подальшого функціонування академічної науки. Звичайно, не йдеться про пошук готових рецептів у науково-педагогічному доробку М.І. Пирогова і застосування їх для вирішення конкретних завдань реформування науково-освітньої системи сьогодення. Проте є належні підстави стверджувати, що його думки та практичні пропозиції багато в чому концептуально співзвучні суті завдань, які належить вирішувати на сучасному етапі.

Уже протягом багатьох років у середовищі вітчизняних науковців час від часу постає питання: залишатися академічній науці у нинішніх організаційних формах чи, за прикладом більшості європейських, і не тільки, держав, зосередити її переважно в університетських центрах, або, можливо, обрати якусь «золоту середину»? Питання, яке через свою складність і неоднозначність навряд чи може бути вирішене одномоментно, проте було б недалекоглядно з огляду на сказане знімати його «з порядку денного». До речі, адепти нинішніх організаційних форм функціонування академічної науки здебільшого не сприймають ідею приєднання наукових установ до університетів, мотивуючи свою позицію небезпекою «втрати науково-технічного потенціалу країни» [2, с. 189]. Натомість вважають, що університети, принаймні так звані класичні, мають перетворитися на потужні навчально-дослідні центри, які б поєднували академічну та університетську науку. Тобто йдеться про модель, запровадження якої в російських університетах свого часу й домагався М.І. Пирогов.

Роль М.І. Пирогова в розробці концепції і здійсненні університетської реформи в Російській імперії бачиться багатогранною – як у напрацюванні її теоретико-методологічних засад, так і в практично-прикладному доробку. Передусім він всебічно обґрунтував її необхідність, концептуально визначився з шляхами її реалізації. Є підстави сказати, що вчений-педагог реалізував своє призначення «у справі, близькій моєму серцю – саме у справі університетській» [4, с. 115].

Настав час реформ, робить імперативний висновок Микола Іванович, виходячи із тогочасного стану російської університетської освіти і науки. Можна сказати, наголошує вчений-реформатор, що університет перестав бути закладом суто науковим. У ньому готуються для суспільства служителі церкви, судді, лікарі, учителі. Життя суспільства з його прикладними устремліннями бере гору над науковою складовою. А між тим, на його переконання, університети являли собою кращий тип вищої школи, здатний підготувати не вузького, однобічного спеціаліста, а людину з широкими науковими пізнаннями. У науці, вважав видатний науковець і педагог, прихований такий морально-виховний елемент, який ніколи не зникає; наука бере своє, і, діючи на розум, діє й на моральність [5, с. 260]. Тож університет, робив висновок М.І. Пирогов, будучи «вмістилищем науки», має бути ще й навчально-виховним закладом. І, отже, суть університетської реформи – органічно поєднати сучасну науку, утилітарні потреби суспільства, виховувати людину в широкому розумінні слова, а не «вузького спеціаліста».

Знаючи проблеми російських університетів «зсередини» (Микола Іванович, наприклад, брав активну участь у науковому житті Університету Св. Володимира у Києві, зокрема у впорядкуванні спеціалізації відділень і кафедр історико-філологічного факультету; з його ініціативи почав практикуватися конкурсний відбір на заміщення вакантних посад викладачів в університеті та в гімназіях тощо), він мав підстави заявити, що «наші університети ще не визначилися остаточно зі своїм призначенням». виправити ситуацію, на переконання М.І. Пирогова, й покликана була університетська реформа.

У чому ж має полягати суть університетської реформи, задається питанням вчений-педагог і дає лаконічну, але вичерпну, на наше переконання, відповідь: робити можна й потрібно тільки те, що «*внутрішньо необхідним*» і за наявних умов *можливим* [6, с. 324]. Перерахувавши основні причини [6, с. 325], які обумовлюють необхідність реформи (вражає майже буквально їх схожість з науково-навчальними проблемами сьогодення, аж до студентських заворушень включно), М.І. Пирогов окреслює проблеми (окрім фінансових, які вважав «постійною величиною»), що їх потрібно вирішувати. Зокрема, акцентує увагу ось на чому: 1. Хоча ініціатива реформувати урядові університети й належить самому уряду, але реалізовуватися вона повинна силами самих університетів. Чи існують такі сили? 2. Як узгодити вимоги сучасної науки з вимогами самої держави? (При цьому висловлює жаль, що «реформатор наш (Олександр II – В.К.) не визначив російським університетам мету бути рушіями науки» [4, с. 117]). 3. Як визначитися з потребами суспільства й задовольнити їх, якщо громадська думка ще й сама не визначилася зі своїми запитамі? [6, с. 325]. Завдання складні, твердить Микола Іванович, проте відмовитися від реформ означало б відмовитися від прогресу, який став уже життєвою, а тому й невідкладною, потребою.

Отже, професійно оцінюючи стан і проблеми російських університетів, усвідомлюючи суспільні потреби й інтереси держави, М.І. Пирогов сформулював принципові засади, на основі яких, з його погляду, мала здійснюватися університетська реформа чи, за його ж визначенням, мало вирішуватися «університетське питання».

Повернути науку в університети – один із основоположних принципів концепції М.І. Пирогова щодо реформування університетів в Російській імперії. При цьому вчений апелює до досвіду перших на Європейському континенті університетів. «Засновані передовими людьми свого часу, вони були справжніми і єдиними представниками сучасної науки. Не було різниці між академією й університетом. Хто просував науку вперед, той і навчав». І звертає увагу на віками усталену закономірність: навчання пристосовувалося до науки;

навчання в університетах не відокремлювалося від науки. [6, с. 320]. Тут, як і далі в своїх міркуваннях, М.І. Пирогов продемонстрував неабияку обізнаність в історії світової науки. Саме ця обставина, поряд із практичним досвідом, якого він набув, окрім іншого, на посадах попечителя спочатку Одеського (1856–1858), а потім Київського (1858–1861) навчальних округів, давала йому підстави для глибоких теоретичних узагальнень, які він успішно адаптував у практичну площину.

Цікаво, що крім традиційного розуміння поняття «університет», М.Пирогов часом застосовує його і в іншому значенні – як поєднання «двох в одному»: науки і навчання. А звідси і його класичного характеру теза: *знати й уміти* прикласти знання до справи і життя – ці два устремління розумової діяльності людини проявляються при самих перших початках суспільства. Вони проявились і при заснуванні перших університетів [6, с. 321]. Сама по собі назва «університет», на його переконання, має відповідати його суті, тобто університет має бути всеохоплюючим науково-навчальним закладом, а передусім – універсальним представником сучасної науки в усіх її проявах.

А між тим – і у цьому вчений бачив ще одну підставу для повернення науки в університети – останні перестали бути науковими закладами. Більшість студентів, зазначав він, навчається у них заради суто практичної мети. При цьому мав на увазі не лише російські університети, які «перестали бути суто науковими закладами». Як у європейських, так і в російському суспільствах утилітарно-прикладні устремління почали брати гору, потіснивши «чисту науку». Відтак остання, відокремившись від навчального напрямку, переходить в академії.

Проте до таких трансформацій М.І. Пирогов ставився з розумінням, як до об'єктивних викликів часу. Принцип «повернути науку в університети», в інтерпретації М.І. Пирогова, не слід розглядати як ліквідацію академічної науки як такої та цілковитого переведення її до університетів. Сама постановка цього питання обумовлювалася тим, що російські університети «засвоїли собі *однe лише освітній характер...*» (виділення наше – В.К.). Такий висновок він робив

на підставі поширеної у середовищі університетських викладачів думки, що «справа університету – викладати молодому поколінню науки у їх сучасному стані, а справа академії – рухати науку вперед». Тоді як, на його переконання, потрібно «організувати університети так, щоб вони задовольняли і насущні потреби суспільства, і вищі вимоги науки». Як це вже утвердилося в практиці західноєвропейських університетів: академії, з їх суто науковим характером, відокремлені від університетів, але жоден з них ще не заперечував життєвої необхідності поєднання двох елементів – наукового і навчального – в одне ціле [4, с. 117]. У цьому вчений бачив об'єктивну обумовленість: «Ми живемо у такий час, коли сильно відчувається необхідність зближення суто наукового і прикладного, наукового і навчального... Академія могла б мати великий і самий благодійний вплив на нашу освіту» [6, с. 345].

Самоврядування університетів, децентралізація управління – ще один наріжний камінь, який, на глибоке переконання М.І.Пирогова, мав лежати в основі реформування. У цьому він поділяв погляди прогресивної частини університетських викладачів, які розгорнули широку кампанію проти ліквідації університетської автономії, приводом до чого стали революційні рухи 1848 р. Результатом урядових утисків, окрім іншого, стала заборона радам університетів обирати ректорів, ліквідовувалися кафедри філософії, навчальні програми фактично знаходилися під цензурним контролем, припинилося направлення за кордон молодих науковців для підготовки до професорського звання тощо. Значно посилювалася влада попечителя навчального округу, а Харківський і Київський університети передавалися в підпорядкування військовому відомству в особі генерал-губернаторів. Результатом такого «замирення університетів» став занепад у них наукової діяльності, багато кафедр залишалися вакантними, інші заміщалися особами, які не мали учених ступенів [1, с. 226].

Доречно зазначити, що проти попечительського повновладдя рішуче виступила вчена рада Харківського університету. Її позицію у службовій пояснювальній Записці висловив проф. Каченовський. У ній йшлося, зокрема, і

про ту шкоду, якої завдавала університету чиновницька сваволя, всевладдя попечителя передусім. Результатом стали різноманітні зловживання, занепад навчальної й адміністративної діяльності. А головне – шлях до самоврядування університетів був майже повністю закритий. Узагальнюючий висновок зводився до того, що ніякий навчальний заклад не може рухатися вперед від одних лише зовнішніх поштовхів; потрібно, щоб він мав дієві самоврядні органи, а його колектив не зазнавав стороннього впливу [1, с. 243].

Такі за суттю погляди повністю поділяв М.І. Пирогов. Університет – і, на його переконання, «з цим погоджуються всі» – не може бути не колегіальним. Колегія надає більше засторог проти особистої сваволі; нею підтримується зв'язок наук і напрацьовуються напрями навчальної діяльності. Відповідно, вся увага реформаторів має бути спрямована на організацію колегії. Але для цього має бути автономія [2, с. 333]. Інша річ, наскільки можлива у нас автономія, задається питанням вчений. Як узгодити повну автономію колегії з державною централізацією? І відповідає: в централізованій державі автономія університету може полягати лише у тому, щоб зробити його якомога менш бюрократичним і якомога менш залежним від бюрократії. Автономія і чиновництво не йдуть поряд.

Визнавши науку і допустивши її існування в суспільстві, переконаний вчений-реформатор, ніхто без шкоди для самого ж суспільства не може позбавити її самостійності і примусити іти так, а не інакше [7, с. 387]. Наука, у його баченні, зобов'язується задовольняти все нові й нові потреби суспільства. Але суспільство зобов'язане не порушувати свободи наукового пошуку. «Суспільство виховало науку для себе, але не в слуги собі» [6, с. 367] – констатує вчений. Останнє, судячи з контексту його відповідних публікацій, стосувалося не суспільства взагалі, яке, за його ж визначенням, ще й саме не визначилася зі своїми запитами, а у першу чергу державно-управлінської бюрократії.

Бюрократія, твердить М.І. Пирогов, централізує університетське життя, заганяє його «у прокрустове ложе» одноманітності. А щоб уникнути цього,

потрібна автономія, демократизація внутрішнього університетського життя. Нехай кожний університет діє у справі навчання молоді за власними переконаннями – це прекрасно. Нехай і помиляється кожний університет по своєму: це неминуче там, де йдеться про щось нове, невипробуване. Адже всяка реформа, у його баченні – це експеримент. Неприпустимо лише, наголошував М.І. Пирогов, щоб автономія використовувалася для «нововведення старого» [7, с. 404].

Автономія в широкому розумінні, як це й має бути при докорінній реформі, може надаватися тільки університету децентралізованому. Тоді б кожний університет, переконував Микола Іванович, міг би стати вищою науковою і навчальною інстанцією для всього краю. Функція міністерства при цьому зводилася б до контролю за правильним ходом університетського самоуправління [6, с. 335]. Тобто децентралізація управління університетами, крім іншого – це відмова від принципу «підводити всі наші університети під загальний рівень». «Нехай кожний університет керується своєю програмою. Я переконаний, що тільки так, а не інакше, може для нас вирішитися університетське питання. Іншої формули поєднання наукового і прикладного в одному й тому ж закладі у нас немає» [6, с. 371–372].

Мабуть, не тільки для тогочасної, а й для сучасної бюрократії від освіти «крамольним» видавалося й видається запитання, яким задавався М.І.Пирогов: «Чому реформа повинна у нас регламентуватися неодмінно одним і тим самим статутом для всіх університетів? Адже наші університети зовсім не однакові». А відтак пропонував «не підводити всі наші університети під один рівень». Умови у кожному з них такі, що не дозволяють їх «вирівнювати» у централізованому порядку. Вдатися до такої централізації – значить перешкоджати здійсненню реформ [6, с. 371].

Автономія і децентралізація університетського життя у пропозиціях М.І.Пирогова набула цілком конкретних обрисів: надання університетам самостійності у керівництві всім життям університету аж до права розпоряджатися матеріальними ресурсами; можливість самостійно визначати

структуру наукових та навчальних підрозділів університету; колегіальність в управлінні тощо. При цьому він переконував, що наявність, принаймні у провідних університетах, потужних наукових сил може забезпечити найбільш правильне визначення змісту роботи, кількості і складу кафедр і все інше. Для того, щоб наука рухалася й розвивалася самостійно, уряд повинен забезпечити їй вільне функціонування.

Поряд з іншими, не втратило своєї актуальності й наступне міркування вченого-реформатора: не зводячи усі наші університети до одноманітності, шукати спільне для всіх завдання – утримувати в університеті усі елементи загальнолюдських знань і органічний зв'язок наук. Але у кожному із наших університетів, наголошував М.І. Пирогов, умови такого поєднання не можуть виконуватися в один і той самий спосіб. Централізація університетів тільки перешкоджатиме цій справі [6, с. 371]. Тож пропонував, за наявних матеріальних засобів, у провінційних університетах зосередитися на підготовці спеціалістів-практиків (розвивати реальні, тобто спеціалізовані напрямки навчання), тоді як інші могли б мати «чисто наукове призначення».

М. Пирогов, як і ряд інших відомих тогочасних професорів (Андреевський, Пипін, Стасюлевич, Чичерін та ін.), рішуче виступив проти «гонителів університетів», одні з яких висловлювалися за статус вільних відкритих університетів, у яких би студенти нічим не відрізнялись від «сторонньої публіки», у чому бачили «шлях до ліквідації залишків середньовічних корпорацій». Інші ж, навпаки, пропонували взагалі знищити університети, заснувавши окремі спеціальні закриті школи, та перенести їх, з поліцейських міркувань, у провінційні міста [1, с. 237, 238]. Принагідно зауважимо, що напрацювання концепції університетської реформи, як і ряду інших реформ, відбувалося на фоні студентських заворушень, які були суттєвим каталізатором їх (реформ) прискорення. Тому уряд і адепти його політики головне завдання університетської реформи бачили в тому, щоб через ліквідацію студентських корпорацій ліквідувати й ґрунт для антиурядових виступів студентства.

Європейський досвід університетської освіти мав значний вплив на науково-педагогічні погляди М.І. Пирогова, проте не був визначальним. Передусім він глибоко вивчав тенденції розвитку вітчизняної науки та університетської освіти, співвідносячи їх із зарубіжною практикою. Тобто дбав про реформування вітчизняної науки й освіти на власній основі, творчо застосовуючи відповідний досвід інших держав, а не копіюючи його в буквальному розумінні.

Європейський досвід Микола Іванович опановував як під час поширеної у той період практики стажування молодих учених з Росії у кращих університетах Європи, так і під час тривалої роботи (близько чотирьох років, починаючи з 1862 р.) на посаді керівника професорського інституту в німецькому місті Гейдельберзі. Варто зазначити, що таке призначення він одержав через рік після примусового звільнення з посади попечителя Київського навчального округу за ліберальні погляди. Проте новопризначений міністр освіти А.В.Головнін, який всіляко підтримував прогресивні починання в університетській реформі, саме М.І. Пирогову довірив названу посаду, належно оцінивши його дар науковця-педагога. До речі, саме перебуваючи в Німеччині, М. Пирогов у своїх листах і статтях, а серед них – і у програмного характеру статті «Університетське питання», виклав основоположні принципи університетської реформи.

Зазначимо й таке: за чотири роки керівництва Пироговим професорським інститутом у Гейдельберзі там здобули підготовку з відповідним професорським званням понад 100 молодих російських науковців різних спеціальностей, у тому числі біологи І.І. Мечніков і О.О. Ковалевський, фізик О.Г. Столетов, філолог О.О. Потебня [8, с. 31].

Ще раз зазначимо, що М.І. Пирогов уникав механічного копіювання зарубіжного досвіду. Він враховував і особливості вітчизняного історичного розвитку, і соціально-політичні реалії російського суспільства, його традиції, менталітет і багато чого іншого. Наприклад, в одному з листів він писав: «На Заході у справі науки, у справі університетської освіти виробився уже

усталений погляд, перемінити який складно, хоча ще знайдеться немало такого, що потребувало б перемін. Нам із цим значно легше» [7, с. 393]. Неважко зрозуміти, що мав на увазі автор листа. З одного боку – багатоміжковий досвід європейських університетів, який уже акумулювався у відповідні консервативні традиції. З іншого – російські університети, які тільки в ХІХ ст. по суті й почали засновуватися, отже об'єктивно були більш сприйнятливі до трансформацій.

Найбільше імпонувала М.І. Пирогову саме практика німецьких університетів. Зрозуміло чому: шляхом реформування вони осучаснилися в 30-х роках ХІХ ст., тобто незадовго до того, як розпочалася реформа російських університетів. Та головне, і це проявляється в усьому науково-педагогічному доробку вченого, йому імпонувало те, що в німецьких університетах органічно поєднувалися наука й освіта, тобто уже була апробована така науково-навчальна модель, яку він прагнув запровадити у вітчизняних університетах.

Привертала його увагу й практика англійських університетів, зокрема з їх орієнтацією на розвиток у студентської молоді загальних інтелектуальних здібностей. У практиці англійських університетів він бачив те, чого бракувало російським університетам, а саме поєднання загальнолюдських і спеціальних знань. Закликав «не промінювати вигоди загальнолюдських знань на прикладну, односторонню спеціалізацію». Вимоги часу, наголошував М.І. Пирогов, зробили спеціалізм обов'язковою потребою суспільства. Але ніколи істинні спеціалісти не потребували так сильно попередньої загальнолюдської освіченості, як у наш час [3, с. 41]. А цьому, на його переконання, повноцінно могла прислужитися тільки наука.

Отже, є всі підстави стверджувати, що своїм талантом вченого-реформатора Микола Іванович Пирогов зробив неоціненний внесок у створення науково-навчальної системи вищої школи, яка не тільки відповідала суспільним запитам того часу, а й визначила концептуальні орієнтири на десятиліття наперед. Його ідеї щодо реформування університетської освіти, розв'язання «університетського питання» були і залишаються джерелом наукової творчості

та практичної діяльності для науковців, зокрема для освітян вітчизняної вищої школи.

Список використаних джерел

1. *Джанишиев Гр.* Из эпохи великих реформ. Исторические справки. – 5-е изд., доп. – М. : Товарищество тип. А.И. Мамонтова, 1894. – 716 с.
2. *Національна Академія наук України.* 1918–2008 : до 90-річчя від дня заснування / голов. ред. Б. Є. Патон. – К. : КММ, 2008. – 624 с.
3. *Пирогов Н. И.* Вопросы жизни / Н. И. Пирогов // Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. – М. : Педагогика, 1985. – С. 29–51.
4. *Пирогов Н. И.* Чего мы желаем / Н. И. Пирогов // Там само. – С. 112–143.
5. *Пирогов Н. И.* Об уставе новой гимназии, предполагаемой проектом преобразования морских учебных заведений / Н. И. Пирогов // Там само. – С. 259–272.
6. *Пирогов Н. И.* Университетский вопрос / Н. И. Пирогов // Там само. – С. 320–384.
7. *Пирогов Н. И.* Письма из Гейдельбурга (октябрь 1863) / Н. И. Пирогов // Там само. – С. 384–408.
8. *Чорний В. П.* Науково-педагогічна діяльність М. І. Пирогова : до 180-річчя з дня народження / В. П. Чорний. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 32 с.